UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
NR 3(36)/2025 ISSN 2543-8379
ARTYKUŁY DOI: 10.15584/johass.2025.3.7

Mariusz Roman[1]

Rosja początku transformacji gospodarczej jako rent-seeking society

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie i ocena środowiska instytucjonalnego, które umożliwiało czerpanie nienależnych rent w okresie transformacji gospodarczej w Rosji początku lat 90. XX w. Zjawisko to, stanowiąc rezultat gwałtownych zmian ustrojowych i niedopasowania instytucjonalnego, osiągnęło bezprecedensową skalę w historii gospodarczej świata. W związku z tym uprawnione jest nazywanie społeczeństwa rosyjskiego tego okresu mianem rent-seeking society, czyli społeczeństwa, w którym dominującą strategią grup interesu jest wykorzystywanie koneksji politycznych do osiągania prywatnych zysków kosztem reszty społeczeństwa.

W artykule zaprezentowano najważniejsze źródła i mechanizmy czerpania nienależnych rent, takie jak manipulacja procesem prywatyzacyjnym, handel surowcami naturalnymi czy też wykorzystywanie niejasności przepisów podatkowych. Dokonano również próby oszacowania tego zjawiska w odniesieniu do wielkości rosyjskiego PKB, co ukazuje jego destrukcyjny wpływ na rozwój gospodarczy kraju, wzrost nierówności społecznych oraz osłabienie zaufania do instytucji społecznych.

Analiza została oparta na metodzie jakościowej, wykorzystującej podejście instytucjonalno-historyczne oraz dane szacunkowe dotyczące skali zjawiska rent-seekingu. W artykule zaprezentowano najważniejsze źródła i mechanizmy czerpania nienależnych rent przez grupy interesu.

Przywołanie historycznych przykładów używania struktur państwa do aktywności rent-seekingu pokazuje, że zjawisko to nie było charakterystyczne wyłącznie dla gospodarek przechodzących proces transformacji. Ma ono charakter uniwersalny, zależny od kontekstu społeczno-gospodarczego. Można w związku z tym wyciągnąć następujący wniosek: rent-seeking pojawi się wszędzie tam, gdzie powstaną ku temu sprzyjające warunki.

Słowa kluczowe: rent-seeking society, Rosja, transformacja systemowa, grupy interesu

[1] Mgr Mariusz Roman, Katedra Ekonomii, Wydział Prawa i Ekonomii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, plac Weyssenhoffa 11, 85-072 Bydgoszcz, e-mail: marrom@ukw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-2971-9206.

JEL: D72 – Political Processes: Rent-Seeking, Lobbying, Elections, Legislatures, and Voting Behavior, P26 – Political Economy; Property Rights, O17 – Formal and Informal Institutions; Institutional Design; Legal Institutions; Illegal Behavior

Russia begins its economic transformation as a rent-seeking society

Abstract

The aim of this article is to present and assess the institutional environment that enabled and facilitated the extraction of unearned rents during Russia's economic transformation in the early 1990s. This phenomenon, resulting from rapid systemic changes and institutional mismatch, reached an unprecedented scale in the history of global economic development. Consequently, it is justified to refer to Russian society of that period as a *rent-seeking society*—a society in which the dominant strategy of interest groups was to exploit political connections to achieve private gains at the expense of the broader population.

The article presents the main sources and mechanisms of rent extraction by interest groups, such as manipulation of the privatization process, trade in natural resources, and the exploitation of ambiguities in tax regulations. It also attempts to estimate the magnitude of this phenomenon in relation to Russia's GDP, revealing its destructive impact on the country's economic development, the deepening of social inequalities, and the erosion of trust in public institutions.

The analysis is based on a qualitative method that employs an institutional-historical approach, alongside estimated data concerning the scale of rent-seeking. The article presents the key sources and mechanisms through which interest groups extracted unearned rents, such as manipulation of the privatisation process, trade in natural resources, and the exploitation of ambiguities in tax regulations.

Historical examples of using state structures for rent-seeking activities show that this phenomenon is not unique to economies in transition. Rather, it is universal in nature and dependent on the broader socio-economic context. Therefore, the following conclusion can be drawn: rent-seeking will emerge wherever favorable conditions arise.

Keywords: rent-seeking society, Russia, systemic transition, interest groups

JEL: D72 – Political Processes: Rent-Seeking, Lobbying, Elections, Legislatures, and Voting Behavior, P26 – Political Economy; Property Rights, O17 – Formal and Informal Institutions; Institutional Design; Legal Institutions; Illegal Behavior

Wstęp

Upadek Związku Radzieckiego zapoczątkował ogromny chaos gospodarczy i polityczny w krajach regionu. Dawne struktury instytucjonalne przestały istnieć, a nowe jeszcze się nie wykształciły. Powstałą w ten sposób pustkę starały się zagospodarować różne grupy interesu, szczególnie dyrektorzy przedsiębiorstw państwowych, dawna nomenklatura partyjna oraz przedstawiciele biznesu, których majątek pochodził w dużej mierze

z działalności przestępczej. Opowiadały się one za stopniowymi reformami, gdyż w samym procesie przejścia do gospodarki rynkowej widziały dla siebie ogromne szanse na wzbogacenie się kosztem niesprawnego państwa. Grupy interesu sprzyjały gospodarce rynkowej, jednak starały się utrzymać możliwie jak najdłużej zniekształcenia rynkowe.

We wszystkich państwach postkomunistycznych toczyła się dyskusja dotycząca zakresu oraz tempa transformacji ustrojowej. Liberalni reformatorzy opowiadali się za szybką i szeroką ścieżką zmian gospodarczych. Po przeciwnej stronie debaty stały grupy interesu, których przedstawiciele optowali za gradualizmem, argumentując swoje stanowisko mniejszym spadkiem PKB oraz niższymi kosztami społecznymi transformacji. Reformy Michaiła Gorbaczowa z końca lat 80. XX wieku z pozoru mogły się wydawać chaotyczne, jednak ich bliższa analiza pozwala stwierdzić, że w życie wchodziła tylko ta ich część, która sprzyjała zjawisku rent-seekingu. Z jednej strony odgórne narzucenie programu restrukturyzacji rosyjskiej gospodarki nie było możliwe na skutek niezależności najniższych szczebli hierarchii partyjnej, a z drugiej biuro polityczne partii komunistycznej nie było świadome prawdziwej skali kryzysu aż do końca lat 80. ubiegłego wieku (Gajdar 2016: 272–287).

Zerwana ciągłość instytucji formalnych spowodowała, że uczestnicy systemu gospodarczego kierowali się wykreowanymi w gospodarce socjalistycznej instytucjami nieformalnymi. Efektem kilkudziesięciu lat funkcjonowania tego systemu było powstanie patologicznego mechanizmu bodźców nakierowanych głównie na własny interes kosztem państwa. Takie postawy znalazły odzwierciedlenie w okresie transformacji gospodarczej, w którym przeważająca większość PKB Rosji była wytwarzana przy udziale rent-seekingu. Rosyjska transformacja charakteryzowała się dynamiczną zmianą źródeł pozyskiwania rent przez grupy interesu. Wraz z wyczerpaniem się renty z jednego zniekształcenia rynku natychmiast pojawiała się kolejna okazja. Proces ten został poważnie ograniczony na skutek kryzysu finansowego w sierpniu 1998 r. Od tego momentu grupy interesu zmieniły swoją politykę – skoncentrowały się na ochronie praw własności do majątku pozyskanego na skutek aktywności rent-seekingu.

W artykule zastosowano jakościową metodę analizy instytucjonalno-historycznej, opartą na przeglądzie literatury naukowej, dokumentów międzynarodowych instytucji finansowych oraz danych szacunkowych dotyczących skali zjawiska rent-seekingu. Podejście to pozwala zrekonstruować mechanizmy instytucjonalne i polityczne sprzyjające alokacji rent w warunkach transformacji gospodarczej w Rosji z perspektywy teorii wyboru publicznego i ekonomii instytucjonalnej.

Istota procesu rent-seekingu

Ekonomiczną analizę badań dotyczących używania mechanizmu politycznego do przechwytywania nienależnych rent zapoczątkował artykuł Gordona Tullocka *The welfare costs of tariffs, monopolies and theft* z 1967 r. Argumenty w nim przedstawione zmierzały do wykazania, że społeczne koszty ceł są zdecydowanie większe, niż do tej pory sądzono. Podjęto zatem szeroko zakrojoną analizę ekonomicznych i społecznych konsekwencji interwencji na rynku, szczególnie tych z nich, które nie tylko są objęte regulacjami, ale także za pomocą których siły polityczne starają się uzyskać korzyści kosztem ogólnego dobrobytu społeczeństwa (Tullock 1967: 224–230). Kolejnym ważnym głosem w analizach politycznych mechanizmów przechwytywania rent jest praca Anne O. Krueger *The Political Economy of the Rent Seeking Society*. Badaczka ta jako jedna z pierwszych wprowadziła do dyskusji pojęcie *społeczeństwa rent-seeking*. Przedmiotem jej zainteresowania jest dociekanie, jak polityczne mechanizmy przechwytywania rent prowadzą do zmniejszenia efektywności ekonomicznej i zniekształcenia alokacji zasobów w społeczeństwie. W kontekście jej analizy rent-seeking nie jest zjawiskiem występującym tylko w gospodarkach o słabej strukturze instytucjonalnej, ale także w rozwiniętych demokracjach (Krueger 1974: 291–302).

Podstawą do współczesnego rozumienia rent-seekingu stała się koncepcja opracowana przez Jamesa Buchanana, Roberta Tollisona i Gordona Tullocka (Buchanan, Tollison & Tullock 1980). W tym opracowaniu autorzy przedstawili mechanizmy, za pomocą których grupy interesu oraz jednostki dążą do przechwytywania rent politycznych rozumianych jako dodatkowe korzyści uzyskiwane w wyniku politycznych decyzji. Koncepcja rent-seekingu w tym ujęciu nie tylko dotyczy rent ekonomicznych związanych z monopolami czy barierami handlowymi, ale także ukazuje szerszy kontekst polityczny, w którym interesy grupowe mogą prowadzić do systematycznych zniekształceń rynku (Buchanan, Tolison & Tullock 1980: 3–39). Gordon Tullock kontynuował swoje badania w pracy *The Economics of Special Privilege and Rent Seeking*. W tej publikacji pogłębił teorię rent-seekingu, analizując, jak specjalne przywileje prowadzą do marnotrawstwa zasobów i zmniejszenia efektywności gospodarowania. Tullock wykazał, że koszty związane z rent-seekingiem są znacznie wyższe niż tylko te, które wiążą się z utratą efektywności w alokacji zasobów; obejmują także takie zjawiska, jak korupcja, rozwój administracji państwowej i inne formy kosztów transakcyjnych (Tullock 1989: 56–78).

Z perspektywy współczesnych badań, warto również odwołać się do pracy Stefana Sękowskiego *The Pros and Cons of Rent Seeking: Political Rent in Various Research Paradigms*, w której dokonał przeglądu różnych

paradygmatów badawczych dotyczących rent-seekingu. Sękowski w swojej analizie nie tylko odnosi się do klasycznych teorii, ale także bada zmienne polityczne i społeczne, które mogą wpływać na intensywność i formy przechwytywania rent. Podkreśla również, że rent-seeking nie jest jedynie zjawiskiem negatywnym, ale może być skutkiem prób stabilizacji rynku czy ochrony interesów publicznych (Sękowski 2021: 15–23).

Teoria pogoni za rentą (*rent-seeking theory*) ukazuje, w jaki sposób w ramach demokratycznego porządku politycznego wąskie grupy interesów uzyskują dla siebie nadzwyczajne korzyści nazywane rentą. W teorii ekonomii termin ten jest rozumiany wieloznacznie. Rozpowszechnione jest utożsamianie renty z przekraczającymi poziom kosztów przychodami z wykorzystywania ograniczonych zasobów ekonomicznych. Taki rodzaj renty, nazywany rentą ekonomiczną, jest naturalnym sposobem motywującym podmioty gospodarcze do poprawy efektywności gospodarowania. Tego rodzaju działalność nakierowana jest na produktywne wykorzystanie zasobów gospodarczych, a jej efektem jest wzrost dobrobytu społecznego. W modelu rynku doskonale konkurencyjnego mamy do czynienia z efektywną alokacją zasobów, w związku z czym przedsiębiorstwa nie osiągają zysku przewyższającego koszt alternatywny, czego efektem jest brak występowania renty ekonomicznej. Gdy jednak uwzględni się czas niezbędny na dostosowanie rynku do stanu równowagi, może dojść do przejściowego wystąpienia zysku przekraczającego koszt alternatywny i stymulacji przedsiębiorstw do osiągniecia renty ekonomicznej (Ekelund Jr, Tollison 1981: 18).

Przeciwieństwem renty ekonomicznej jest tzw. renta polityczna, będąca formą transferu dochodów od jednych grup społecznych do drugich przy wykorzystaniu mechanizmu politycznego. Polega ona na używaniu zasobów produkcyjnych do działalności nieprzynoszącej wartości dodanej dla społeczeństwa, przez co poziom PKB pozostaje poniżej swojej potencjalnej wartości. Przy założeniu wysokiego współczynnika poziomu dystrybucji przychodów budżetowych w stosunku do dóbr i usług wytwarzanych w całej gospodarce racjonalnie działający uczestnicy rynku stoją przed decyzją, w jaki sposób najefektywniej wykorzystać posiadane zasoby. Alternatywą dla powiększenia skali działalności produkcyjnej lub usługowej jest zaangażowanie zasobów w mechanizm polityczny. Od tego, która ścieżka zostanie wybrana, zależy przewidywany poziom zysku (renty).

Warunkiem niezbędnym dla zaistnienia możliwości czerpania korzyści z mechanizmu politycznego jest orientacja polityków na własny interes oraz to, że tylko częściowo ponoszą oni personalne konsekwencje swoich decyzji (Lissowska 2008: 159–161). Relacje pomiędzy przed-

stawicielami organów państwa oraz grup interesu można rozpatrywać w kategoriach teorii agencji. Dobrze zorganizowane grupy dzięki występowaniu asymetrii informacji oraz wysokim kosztom transakcyjnym są w stanie skutecznie wpływać na decyzje polityczne. Politycy natomiast będą zainteresowani regulacyjną formą wspierania różnych grup społecznych, pod warunkiem że realizowane będą ich interesy w postaci wzrostu poparcia w wyborach. Grupy, które będą ponosić koszty takiej aktywności, powinny być możliwie najbardziej rozproszone, przez co ich forma kontestacji będzie mało skuteczna.

Uzyskiwanie rent politycznych może być osiągame różnymi metodami – od legalnych sposobów nacisku w postaci lobbingu po nielegalną korupcję. Obie formy aktywności powodują straty w dobrobycie społecznym. Najszerszy zakres pogoni za rentą występuje w państwach, w których bardzo rozbudowany jest mechanizm interwencjonizmu państwowego. Stwarza on szczególnie korzystne warunki nacisku na organy władzy publicznej. Każda forma ingerencji państwa w gospodarkę w mniejszym lub większym stopniu kreuje przestrzeń dla grup nacisku, w której starają się one zdobyć uprzywilejowaną pozycję wobec swoich konkurentów.

Podobna sytuacja dotyczy monopoli, które kontrolując wielkość podaży określonego dobra, podnoszą jego cenę, a tym samym zmniejszają konsumpcję. Efektem tego jest transfer korzyści od konsumentów w stronę monopolistów. Taka sytuacja powoduje, że przedsiębiorstwa są zainteresowane sztucznym uzyskaniem pozycji monopolistycznej na rynku i w tym celu wykorzystują posiadane zasoby do wpływania na mechanizm polityczny. Jest to metoda aktywnego poszukiwania renty, czyli przeznaczania zasobów na proces zabiegania o uzyskanie pozycji monopolistycznej, co ze społecznego punktu widzenia stanowi marnotrawstwo (Sztaba 2002: 34).

Warunki rozwoju rent-seekingu w Rosji

Zjawisko rent-seeking society charakteryzowało okres gospodarki socjalistycznej. Istotną cechą tego systemu było występowanie rent głównie w postaci wartościowej – przydziałów czynników produkcji w przypadku przedsiębiorstw i dóbr w przypadku społeczeństwa. Przyczyna tej sytuacji tkwiła w głębokiej nierównowadze rynkowej objawiającej się permanentną przewagą popytu nad podażą oraz funkcjonowaniem pieniądza i systemu cen niepoddanych regulacji gospodarki rynkowej. W gospodarce socjalistycznej grupy interesów tworzyły się wokół przedsiębiorstw pokrewnych branż, co było konsekwencją centralnego zarządzania gospodarką, a me-

chanizmem, przez który chciały uzyskiwać nienależne renty od władzy centralnej, był przetarg planistyczny.

Odgórne zarządzanie gospodarką zakładało istnienie planów gospodarczych narzucanych przez władzę centralną przedsiębiorstwom poprzez pośrednie struktury, jakimi były zjednoczenia branżowe. Grupy interesu starały się uzyskać jak największe przydziały czynników produkcji, realizując ten cel poprzez różnorodne formy nacisku. Przetarg planistyczny trwał przez cały czas realizacji planu gospodarczego, a wysokość uzyskiwanych rent uzależniona była od siły przetargowej stron konfliktu. W miarę postępującej erozji systemu socjalistycznego i słabnięcia roli władzy centralnej wysokość rent była coraz większa (Balcerowicz 1990: 47–56). Analogiczna sytuacja dotyczyła grup interesu tworzących się wokół pracowników poszczególnych przedsiębiorstw, którzy poprzez wywoływanie niepokojów społecznych uzyskiwali dobra trudno dostępne w gospodarce socjalistycznej. Oszacowanie skali zjawiska rent-seekingu jest bardzo utrudnione ze względu na to, że ówczesne ceny nie uwzględniały rzadkości dóbr, jednak można przypuszczać, że przekraczało ono 20% PKB[2].

Transformacja gospodarcza w Rosji stworzyła niespotykane w skali historii gospodarczej świata warunki do czerpania nienależnych rent na skutek destabilizacji i słabości państwa. Początków tego procesu należy szukać w objęciu władzy w Związku Radzieckim przez Michaiła Gorbaczowa w 1985 r., zaś datę końcową można oznaczyć na 17 sierpnia 1998 r., kiedy to rząd ogłosił nieregulowanie zadłużenia wewnętrznego, uwolnienie waluty oraz zamrożenie aktywów systemu bankowego, co wywołało głęboki kryzys ekonomiczny i zmusiło grupy interesu do przeorientowania swojej polityki.

Podwaliny pod rent-seeking society w Rosji dała postępująca decentralizacja władzy. Po okresie stalinowskiego państwa totalitarnego nastąpiły rządy komunistycznej nomenklatury czasów Nikity Chruszczowa, a po nich destabilizacja systemu podczas rządów Leonida Breżniewa. Lata 60. i 70. XX wieku charakteryzowały się przekazywaniem decyzyjności na niższe szczeble hierarchii partyjno-państwowej. Kulminacją tego procesu

[2] Szacunek udziału aktywności typu rent-seeking na poziomie około 20% w gospodarce rosyjskiej lat 90. oparty jest na syntetycznej analizie dostępnych danych cząstkowych zawartych w literaturze eksperckiej oraz raportach instytucji międzynarodowych. W artykule wzięto pod uwagę m.in.: subsydiowane kredyty bankowe (31,6% PKB – Granville 1995), subsydia importowe (17,5% PKB – IMF 1993), arbitraż cenowy w eksporcie surowców (ok. 30% PKB – Aven 1994), koszty funkcjonowania strefy rubla (22% PKB – IMF, 1994) czy ukryte subsydia przez barter i offset (7,6 – 10,4% PKB – Aslund 2010). Wartości te nie są sumowanie wprost ze względu na ryzyko podwójnego liczenia, jednak ich skala wskazuje, że próg 20% PKB jest ostrożnym i uzasadnionym poziomem operacyjnej definicji rent-seekingu przyjętej na potrzeby niniejszego artykułu.

było objęcie władzy przez Michaiła Gorbaczowa i nieudana – głównie z powodu głębokiego oporu ze strony biurokracji i dyrektorów przedsiębiorstw państwowych – próba reform gospodarczych (pierestrojki). Odpowiedzią na to było wprowadzenie w 1987 r. znaczącej swobody środków masowego przekazu (głasnost) oraz demokratycznych elementów systemu państwowego. Efektem tych procesów był chaos, który sprzyjał podejmowaniu decyzji gospodarczych przez pozbawione kontroli grupy interesu (Aslund 2010: 31–32).

Reformy podejmowane przez Michaiła Gorbaczowa zakładały wprowadzenie do państwowych przedsiębiorstw elementów zarządzania mikroekonomicznego z zachowaniem podstaw systemu socjalistycznego, w szczególności w kwestiach własnościowych. Fundamentalna w tym zakresie okazała się ustawa z czerwca 1987 r. wprowadzająca autonomię decyzyjną przedsiębiorstw państwowych w transakcjach na rynku wewnętrznym oraz uniezależnienie ich od decyzji agencji rządowych w zakresie handlu międzynarodowego. Wraz z tymi posunięciami nie wprowadzono odpowiedzialności budżetowej, w związku z czym kierownictwo przedsiębiorstw generowało bardzo duży popyt na tanie kredyty bankowe, co sprzyjało inflacji (Oniszczuk 2002: 22). Dodatkowo sposobem na poprawę koniunktury gospodarczej miało być, w ocenie większości ekonomistów rosyjskich, udzielanie większej ilości kredytów. Otwarta pozostaje kwestia, czy te założenia wynikały z błędnych teorii ekonomicznych, czy też były powielane w celu wytworzenia warunków sprzyjających zjawisku rent-seekingu.

Alena Ledeneva wskazuje na znaczenie nieformalnych sieci, takich jak *blat* i *sistema*, które były głównymi kanałami wymiany zasobów w nowej rzeczywistości gospodarczej. Zamiast rozwoju formalnych instytucji Rosja lat 90. XX wieku charakteryzowała się dominacją nieformalnych układów, w których zapadały najważniejsze decyzje gospodarcze. Reformy zamiast sprzyjać większej efektywności gospodarczej prowadziły zatem do rozwoju mechanizmów, które faworyzowały wąskie grupy interesów, a tym samym utrwalały nieefektywność instytucjonalną. Te nieformalne mechanizmy nie tylko zakłócały procesy decyzyjne, ale również dawały podstawę dla szeroko rozpowszechnionej korupcji (Ledeneva 2006: 142–157). Równolegle z tym procesem na rosyjskiej scenie gospodarczej pojawiła się nowa elita – oligarchowie. Sergei Guriev i Andrei Rachinsky wskazują, że reformy rynkowe w Rosji umożliwiły nie tylko powstanie silnej grupy prywatnych właścicieli, ale także ich dominację w kluczowych sektorach gospodarki. Oligarchowie, korzystając z przywilejów wynikających z nieprzejrzystości prywatyzacji, w szybkim tempie przejęli kontrolę nad zasobami natural-

nymi, przemysłem i mediami. Przekształcenie się tych elit w głównych beneficjentów transformacji miało kluczowe znaczenie dla formowania się instytucji gospodarczych w Rosji. Guriev i Rachinsky zauważają, że nowe struktury wciąż były kształtowane przez polityczne powiązania z władzą, co tylko potęgowało zjawisko rent-seekingu, utrudniając zarazem dalsze reformy i procesy liberalizacyjne (Guriev, Rachinsky 2005: 135–145). W kontekście tych procesów warto zwrócić uwagę na rolę przedsiębiorczości politycznej, którą analizują Maksim Belitski, Ana-Maria Grigore i Anca Bratu. Ich prace ukazują, w jaki sposób przedsiębiorcy polityczni, w tym oligarchowie, wykorzystywali instytucje państwowe do realizacji swoich interesów. W warunkach transformacji instytucjonalnej w Rosji, kiedy instytucje były jeszcze słabe i często niespójne, przedsiębiorcy polityczni potrafili wykorzystać swoje powiązania z rządem i administracją do osiągania nienależnych korzyści, co sprzyjało dalszemu rozwojowi rent-seekingu. Przemiany te miały długofalowe konsekwencje nie tylko dla rozwoju gospodarczego, ale również dla kształtowania się instytucji, które na długie lata utrwaliły nierówności społeczne i gospodarcze (Belitski, Grigore, Bratu 2021: 1982–1995).

Cechą charakterystyczną rosyjskiej transformacji lat 90. była tzw. drapieżna prywatyzacja. Doprowadziła ona do koncentracji zasobów w rękach wąskiej grupy oligarchów, którzy opanowali kluczowe sektory gospodarki. Oligarchowie, posiadając nie tylko zasoby, ale również silne powiązania z elitami politycznymi, zyskali kontrolę nad gospodarką i polityką, co pozwoliło im eliminować konkurencję i blokować wszelkie próby wprowadzenia regulacji ograniczających ich dominację. Wspomniana koncentracja majątku w rękach wąskiej grupy doprowadziła do osłabienia instytucji państwowych, które zamiast pełnić rolę regulatora rynku, stały się narzędziem ochrony prywatnych interesów oligarchów. Zgodnie z analizą Osipiana drapieżna prywatyzacja stanowiła fundament dalszej koncentracji władzy, majątku i zasobów, co miało destrukcyjny wpływ na instytucje państwowe i głęboko zaburzało sprawiedliwość gospodarczą (Osipian 2018: 70–85). Karen Dawisha rozszerza tę analizę, wskazując, że drapieżna prywatyzacja przyczyniła się do powstania tzw. kleptokracji, w której władza polityczna została wykorzystana do uzyskiwania prywatnych korzyści. Autorka ta podkreśla, że dominacja oligarchów na poziomie ekonomicznym została wsparta przez system polityczny, który działał na ich korzyść, prowadząc do rozwoju tzw. klasy rządzącej, której interesy były zbieżne z interesami oligarchów, a nie państwa i społeczeństwa (Dawisha 2014: 272–256).

Źródła nienależnych rent w Rosji

Podstawowym wymiarem aktywności rent-seekingu było czerpanie korzyści z arbitrażu cenowego pomiędzy regulowanymi cenami wewnętrznymi a zliberalizowanymi cenami na rynkach światowych. Proceder ten w przeważającej mierze dotyczył eksportu surowców naturalnych, a swój początek miał w pierwszych reformach gospodarczych Michaiła Gorbaczowa z 1986 r., kiedy to wprowadzono częściową liberalizację handlu zagranicznego wraz z obowiązkiem posiadania uprawnień eksportowych. W samym tylko 1992 r. urzędowa cena ropy naftowej nie przekraczała 10% cen światowych, a 70% rosyjskiego eksportu obejmowało surowce objęte kontyngentami. Porównując wielkość budżetu państwa w wysokości 79 mld dolarów do łącznej wartości eksportu, z wyłączeniem Wspólnoty Niepodległych Państw, sięgającej 42,2 mld dolarów, można oszacować, że ok 30% PKB Rosji zostało wytransferowane poprzez mechanizm rent-seekingu do grup interesu tylko tym kanałem redystrybucji dochodu narodowego (Aven 1994: 80–93).

W początkowym etapie transformacji przez Rosję przetoczyła się debata dotycząca charakteru i kształtu liberalizacji gospodarki. Z jednej strony rozwiązaniem była radykalna i szeroka deregulacja wewnętrzna i zewnętrzna, a z drugiej strony deregulacja fragmentaryczna i rozłożona w czasie. Z dzisiejszej perspektywy można wysnuć wniosek, że należało zastosować pierwsze rozwiązanie, gdyż każde wyjątki w przepisach liberalizacyjnych stanowiły przestrzeń do czerpania rent. Na skutek nacisków grup interesu debata publiczna została zdominowana argumentami nacjonalistycznymi, podsycanymi strachem, czego efektem było społeczne poparcie dla stopniowego otwierania rynku, szczególnie dla surowców naturalnych. Początkowym pomysłem była organizacja przetargów publicznych na sprzedaż pozwoleń eksportowych, jednak szybko okazało się, że dyrektorzy przedsiębiorstw państwowych, urzędnicy i zorganizowane grupy przestępcze otrzymywały je za darmo wraz ze zwolnieniami z opłat celnych (Aslund 2010: 117).

Drugim źródłem pozyskiwania rent przez grupy interesu były subsydiowane kredyty bankowe. W Związku Radzieckim istniał bank centralny, jednak odgrywał zupełnie inną rolę niż analogiczne instytucje w gospodarce rynkowej. Przede wszystkim był podmiotem rozliczeniowym oraz dostarczającym środki finansowe przedsiębiorstwom państwowym według politycznych kryteriów. Wraz z rozpoczęciem procesu transformacji gospodarczej pieniądz nabierał realnej wartości i stał się dobrem pożądanym. Na podstawie ustawy o spółdzielczości z 1988 r. powstawały setki banków komercyjnych, których głównym celem było

pozyskiwanie od banku centralnego pożyczek o sztucznie zaniżonym oprocentowaniu, by następnie na podstawie niejasnych kryteriów udzielać pożyczek o analogicznie niskiej stopie procentowej grupom interesu. Zważywszy na występującą w Rosji na początku lat 90. hiperinflację, udzielanie kredytu o oprocentowaniu ok 10% można potraktować jako formę rozdawnictwa pieniędzy, a powstanie banku komercyjnego jako stworzenie narzędzia do aktywności rent-seekingu (Johnson 2000: 7–27). Szacuje się, że Centralny Bank Rosji udzielił kredytów na tego typu warunkach w wymiarze 31,6% PKB (Granville 1995: 67).

Kolejnym źródłem nienależnych rent było subsydiowanie importu. W warunkach głębokiej nierównowagi rynkowej, powszechnych niedoborów podstawowych dóbr konsumpcyjnych oraz faktycznej niezależności przedsiębiorstw państwowych, których dyrektorzy byli skupieni bardziej na transferze aktywów do podmiotów od siebie zależnych zamiast na produkcji, władze rosyjskie w obawie przed powszechnym niezadowoleniem społecznym zdecydowały się na wprowadzenie sztucznie zaniżonych kursów walutowych na newralgiczne produkty importowane. Międzynarodowy Fundusz Walutowy szacuje, że tylko w 1993 r. łączna wartość subsydiów importowych osiągnęła 17,5% PKB (International Monetary Fund 1993: 133).

Wraz z zaostrzeniem polityki pieniężnej i wzrostem kosztów finansowania długoterminowego przedsiębiorstwa rosyjskie zaczęły odczuwać problem płynności finansowej. Aby nie tracić rynków zbytu, zaczęto uciekać się do transakcji niemonetarnych, przede wszystkim barteru. Przybierał on kilka form – od klasycznej wymiany towarowej, poprzez wystawianie weksli stanowiących surogaty pieniądza, aż po tzw. offset, czyli zamianę długów na towar. Szczególnie ta ostatnia forma barteru stała się bardzo popularna jako sposób na umarzanie zobowiązań podatkowych. Skala tego zjawiska jest cechą charakterystyczną transformacji rosyjskiej, gdyż transakcje niemonetarne w 1994 r. stanowiły 5% PKB, natomiast w 1998 r. wzrosły do 60% PKB (Baranowska-Prokop 2004: 166).

Przedsiębiorstwa starały się rekompensować drastyczny spadek popytu pierwszych lat transformacji oraz zmniejszenie skali bezpośrednich subsydiów poprzez zawieranie coraz większej liczby transakcji barterowych. Takie postępowanie stwarzało warunki do licznych nadużyć. Pomijając klasyczną korupcję, należy wskazać, że do tych nieuczciwych procederów z punktu widzenia aktywności rent-seekingu należała możliwość zawyżania wartości sprzedawanego towaru, przez co przedsiębiorstwa z powodzeniem mogły zaniżać swoje zobowiązania podatkowe, tworząc sztuczne koszty. Wykazywany zysk w dużej liczbie przypadków nie miał odzwierciedlenia w zasobach finansowych organizacji. W takiej

sytuacji jedyną możliwością była zapłata podatków w formie towarowej, co biorąc pod uwagę słabość systemu egzekucji fiskalnej, stanowiło alternatywę dla bankructwa. Przy długotrwałych problemach z płynnością finansową, a co za tym idzie, trudnościach z zawieraniem klasycznych transakcji na rynku, działalność operacyjna przedsiębiorstw w dużej mierze koncentrowała się na interakcjach z administracją publiczną. Z punktu widzenia biznesu łatwiej było poprawiać swoją pozycję rynkową działalnością rent-seekingową niż metodami rekomendowanymi przez ekonomię neoklasyczną. Szacuje się, że wartość ukrytych subsydiów budżetowych generowanych przez barter i umarzanie zobowiązań podatkowych wynosiła 7,6% PKB w 1996 r., natomiast w 1998 r. wzrosła do 10,4% rosyjskiego PKB (Aslund 2010: 172).

Zakończenie

Rent-seeking stosowany był wielokrotnie w historii gospodarczej świata, jednak taka jego skala, w której można mówić o rent-seeking society, zdarzała się rzadko. Jednym z wyrazistych jego przykładów był system gospodarczy ukształtowany podczas procesu transformacji gospodarczej po upadku Związku Radzieckiego.

Reforma gospodarcza w Rosji w latach 90. XX wieku miała głęboki wpływ na strukturę społeczną kraju, prowadziła bowiem do wzrostu nierówności dochodowych i majątkowych. Wskaźnik Giniego, mierzący te nierówności, wzrósł z około 0,25 w latach 90. do 0,37 w 2020 r., co odzwierciedla rosnące rozwarstwienie społeczne (World Bank 2021). Mimo wzrostu PKB per capita z 4800 USD w 1991 r. do 10 230 USD w 2020 r. (IMF 2021), korzyści z tego wzrostu były nierówno rozdzielone. Najwięcej zyskali oligarchowie, którzy przejęli kluczowe sektory gospodarki, podczas gdy większość społeczeństwa nie odczuwała poprawy warunków życia. Podział majątku w Rosji jest skrajnie nierówny: 1% najbogatszych kontroluje około 60% majątku narodowego, a połowa najbiedniejszych posiada jedynie 10% tych dóbr (Oxfam 2020). Taki rozkład jest wynikiem prywatyzacji, w której bogactwo skoncentrowało się w rękach niewielkiej liczby osób, podczas gdy reszta społeczeństwa pozostała w trudnej sytuacji ekonomicznej. Dane te pokazują, że transformacja gospodarcza przyczyniła się do stworzenia jednego z najbardziej zróżnicowanych dochodowo społeczeństw na świecie, z silnym współczynnikiem nierówności, który pozostaje jednym z kluczowych problemów współczesnej Rosji.

Okolicznością sprzyjającą aktywnemu poszukiwaniu rent był stopniowy proces zmian systemowych po upadku Związku Radzieckiego. Powodował on powstanie wielu zniekształceń rynkowych, zagospodaro-

wanych przez rozmaite grupy interesu. W pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że transformacja systemowa w Rosji była okresem ścierania się odmiennych wizji wyjścia z kryzysu gospodarczego. Liberalni reformatorzy, tacy jak Jegor Gajdar, mieli naprzeciwko siebie całą machinę dawnej partyjnej nomenklatury, której inercję wspomagało działanie takich osób, jak prezes banku centralnego Wiktor Gieraszczenko.

Przypadek Rosji pokazuje, jak niszczycielskie skutki może mieć rent-seeking society dla rozwoju społecznego i struktury gospodarki. Proces ten spowodował przesunięcie zasobów od uboższej części ludności w ręce wąskiej elity oligarchów i współpracujących z nimi grup interesu. Dogłębne poznanie warunków sprzyjających czerpaniu nienależnych rent oraz ich źródeł może być kluczowe w procesie implementowania w system gospodarczy mechanizmów zapobiegających temu zjawisku. W przeciwieństwie do merkantylizmu i gospodarki socjalistycznej niedawne doświadczenia Rosji dotyczą gospodarki zbliżonej do rynkowej, a tym samym mogą być podstawą do dalszych badań naukowych w zakresie rent-seekingu.

Bibliografia

Aven P., 1994, *Problems in foreign trade regulation in the Russian economy* [w:] *Economic transformation in Russia*, red. A. Aslund, St. Martin's Press, New York.

Aslund A., 2010, *Jak budowano kapitalizm*, Książka i Wiedza, Warszawa.

Balcerowicz E., 1990, *Przetarg planistyczny. Mechanizm i skutki społeczno-gospodarcze*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

Baranowska-Prokop E., 2004, *Barter i transakcje niemonetarne w krajach transformacji systemowej Europy Środkowej i Wschodniej,* „International Journal of Management and Economics", nr 15.

Belitski M., Grigore A.-M., Bratu A., 2021, *Political Entrepreneurship: Entrepreneurship Ecosystem Perspective.* „International Entrepreneurship and Management Journal", nr 17(4).

Buchanan J.M., Tollison R.D., Tullock G., 1980, *Towards a theory of rent seeking society*, Texas A&M University Press.

Dawisha K., 2014, *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?*, Simon & Schuster.

Ekelund R.B. Jr, Tollison R.D., 1981, *Mercantilism as a rent seeking society: Economic regulation in historical perspective*, Texas A&M University Press, College Station.

Gajdar J., 2016, *Upadek imperium. Nauka dla współczesnej Rosji*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa.

Granville B., 1995, *So farewell then rouble zone* [w:] *Russian economic reform at risk*, red. A. Aslund, St. Martin's Press, New York.

Guriev S., Rachinsky A., 2005, *The Role of Oligarchs in Russin Capitalism,* „Journal of Economic Perspectives", nr 19(2).

International Monetary Fund, *Economic review: Russian Federation* Washington, DC.

International Monetary Fund, *Economic review: Financial relations among countries of the former Soviet Union,* Washington, DC.

IMF, 2021, *World Economic Outlook*, International Monetary Fund.
Johnson J., 2000, *A fistful of rubles: The rise and fall of the Russian banking system*, Cornell University Press, New York.
Krueger A.O., 1974, *The political economy of the rent seeking society*, „American Economic Review", nr 64(3).
Ledeneva A., 2006, *How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*, Cornell University Press.
Lissowska M., 2008, *Instytucje gospodarki rynkowej w Polsce*, C.H. Beck, Warszawa.
Oniszczuk W., 2002, *Czynniki zewnętrzne transformacji gospodarki Rosji*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa.
Osipian A., 2018, *Political and Economic Transition in Russia*, Springer.
Oxfam, *The unequal world: A snapshot of global inequality*, Oxfam International.
Sękowski S., 2021, *The pros and cons of rent seeking: Political rent in various research paradigms*, „Studia z Polityki Publicznej", nr 8(2/30).
Tullock G., 1967, *The welfare costs of tariffs, monopolies and theft*, „Western Economic Journal", nr 5(3).
Tullock G., 1989, *The economics of special privilege and rent seeking*, Springer Science & Business Media.
World Bank (2021). *Gini Index*, The World Bank.